

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 2 (1894)

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1892-1894), Περίοδος Α'

Αι εν τη μονή Φιλοθέης καταστραφείσαι πολύτιμα βυζαντιακά χριστιανικά αρχαιότητες και αγιογραφία

Γεώργιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1533](https://doi.org/10.12681/dchae.1533)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Γ. (1894). Αι εν τη μονή Φιλοθέης καταστραφείσαι πολύτιμα βυζαντιακά χριστιανικά αρχαιότητες και αγιογραφία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2, 136–146. <https://doi.org/10.12681/dchae.1533>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Αι εν τη μονή Φιλοθέης καταστραφείσαι πολύτιμαι
βυζαντιακαί χριστιανικαί αρχαιότητες και
αγιογραφίαι

Γεώργιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1892-1894), Περίοδος Α' • Σελ. 136-146

ΑΘΗΝΑ 1894

σωσι· τῶν εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοιχογραφιῶν, τοσοῦτῳ μᾶλλον ὅσον αὐταὶ εἶνε τὰ μόνα ὑπολειφθέντα ἐκ τῶν λειψάνων τῆς ἱστορικῆς Μονῆς, ὅπου ἔζησεν ἡ ὁσία Φιλοθέη.

Ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία μετὰ θλίψεως ἀναλογίζεται ὅτι, ἡ ἀνέγερσις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὡς καὶ ἡ ἀνακρίσεις τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἠδύναντο νὰ κατορθωθῶσι καὶ μετὰ τῆς περιώσεως πολλῶν ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν καὶ πλήρους τοῦ σχεδίου τοῦ ἐν λόγῳ ἱεροῦ Ναοῦ. Τὸ τοιοῦτον δὲ ἤθελεν ἐπιθέσει εἰς τὰ νέα ταῦτα ἔργα τὴν ἱερὰν σφραγίδα τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν ἱστορικῶν παραδόσεων. Ἦδη ἀπομένουσι τὰ λείψανα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς κόγχης, ὧν ἡ διάσωσις ἀπόκειται εἰς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιότητα.

Ἀπεκδεχόμενος τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιότητος, διατελῶ τέκνον Αὐτῆς ἐν Κυρίῳ πειθήνιον.

Ὁ Πρόεδρος

Α. ΠΑΠΠΟΥΔΑΦ

Ὁ γραμματεὺς

Κ. Δ. ΚΑΠΡΑΛΟΣ

ΑΙ ΕΝ ΤΗ: ΜΟΝΗ: ΦΙΛΟΘΕΗΣ

**καταστροφεῖσαι πολύτιμα βυζαντιακαὶ
χριστιανικὰ ἀρχαιότητες καὶ ἀγιογραφίαι.**

Αἱ καταστροφαι τῶν Χριστιανικῶν Ναῶν, ὡς ἤδη καὶ ἐν τῷ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ὑπομνήματι ἡμῶν τῷ 1884 ἰλέγομεν, (1) προέρχονται, τὸ μὲν ἕνεκα τῆς ἐπιδρομῆς καὶ τῆς βε-

1) Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ὑποβλήθην τῇ αἰτήσει τοῦ τότε ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ, πλήρες ἐδημοσιεῖσθαι ἐν τῇ Ἐβδομάδι τῷ 1884 τόμ. Α', σελ 189-190 καὶ 193-196. «Ὑπόμνημα Γ. Λαμπάκη διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως σεβαστὸν Ὑπουργεῖον, περὶ τοῦ τρόπου τῆς διασώσεως τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ ἰδίᾳ τῆς πολιᾶς καὶ εὐκλεοῦς Μονῆς τοῦ Δαφνίου»

θηλώσεως τούτων ὑπὸ τῶν βαρβάρων, ὡς ἡ Μονὴ Δαφνίου, ἦν ἐπὶ ἡμέρας ἐσωτερικῶς οἱ βάρβαροι κατέκαιον νομίζοντες ὅτι ἤθελεν ἀναλύσει ὁ χρυσοῦς τῶν ψηφίδων, τὸ δὲ ἐξ εὐσεβοῦς ζήλου ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων, λόγῳ ἐπισκευῆς καὶ διακοσμῆσεως τούτων.

Ὁ Ἀθήνησι ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, πολυτίμους περιέχων αὐστηρᾶς Βυζαντιακῆς τέχνης ἐφ' ὕγροις (fresco) ἀγιογραφίας, ἔσχε τὴν διπλὴν κακὴν τύχην νὰ καταστραφῇ κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ βαρβάρων μωαμεθανῶν ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ χριστιανῶν ὀρθοδόξων δυστυχῶς ἀνεπιστρεπτεῖ, λόγῳ καθωραΐσμοῦ καὶ διακοσμῆσεως.

Αἱ ἐν αὐτῷ ἀγιογραφίαι εἰσιν, αἱ μὲν ἔργα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, αἱ δὲ καὶ ἀρχαιότεραι, τὸ μὲν διὰ τὸν αὐστηρὸν, πλὴν μετ' ἐλευθερίας τῶν γραμμῶν κατειργασμένον Βυζαντιακὸν αὐτῶν τύπον, τὸ δὲ διὰ τὴν λαμπρὰν αὐτῶν σύνθεσιν, καὶ πρὸ παντὸς διὰ τὴν πλήρη μυστικὴν συμβολικὴν διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἰδίως κατὰ τὴν διετύπωσιν καὶ τοὺς αὐστηροὺς κανόνας καὶ Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων τοῦ ἁγίου Ὄρους, αἱ ἀγιογραφίαι, λέγομεν, αὐταὶ ἦσαν ἀνεκτιμήτου ἀξίας ἔργα, διὰ τε τὴν καθόλου ἱστορίαν τῆς τέχνης, καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἐπιτόπιον τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίαν. Καὶ τὴν μὲν καθόλου ἱστορίαν τῆς Μονῆς ταύτης, τὴν τε ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ τῇ ἀγιογραφίᾳ ἀξίαν αὐτῆς ἐς ἄλλοτε ὁ λόγος ἰδηλώσει, νῦν δὲ δημοσιεύομεν δύο εἰκόνας ἐκ τῆς Μονῆς ταύτης, ἅς ἡμεῖς τῇ 16 Ἀπριλίου 1893 ἐφωτογραφήσαμεν. Τούτων ἡ μὲν **A** παρίστησι καὶ μέρος τῆς ἐσωτερικῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ἁγίου βήματος μέρος τῆς κόγχης, ἡ δὲ **B**, τὸ «*χαῖρε τῶν Μυροφόρων*».

A.

(ιδὲ εἰκόνα ἐν τέλει).

Ἡ πρώτη εἰκὼν αὕτη παρίστησι μέρος τῆς κόγχης μετὰ μέρους τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ἁγίου Βήματος, ἐφ' ἧς ἡ πρὸς τὴν ἱερὰν Πρόθεσιν θύρα. Ὁ ἐπὶ τῆς κόγχης εἰκονιζόμενος συλλειτουργῶν ἱεράρχης, εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, ὁ Ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης.

Ἄνω δὲ τούτου ἀπετυπώθη τὸ ἄκρον μόνον τῆς παραστάσεως τῆς ἱερᾶς Μεταλήψεως, ἧς τὴν διάταξιν ἀναγινώσκουμε· ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν Ζωγράφων (ἔκδ. Ἀθηνῶν 1851 σελ. 189). Τῶν τριῶν δὲ φανερωμένων μοθητῶν, οἱ μὲν δύο, κεκαλυμμέναις χερσίν, εἰς ἔνδειξιν θρησκευτικοῦ διους, θαίνουσι πρὸς λῆψιν τοῦ Κυριακοῦ Σώματος, ὁ δὲ τελευταῖος, εἶναι Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης, ὅστις ὡς μελετῶν τὴν Προδοσίαν, στρέφει τὰ νῶτα, θαίνων πρὸς Ἰουδαίου· ὡς στερηθεὶς δὲ τῆς θείας χάριτος, δὲν φέρει στέφανον, ἀλλὰ τούναντίον, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, « τοῦ δευτέρου ἡδὴ δεδληκὸς εἰς τὴν καρδίαν Ἰούδα Σίμωνος Ἰσκαριώτου ἕνα αὐτὸν παραδῶ (ιγ' 2.) μαῦρος δαίμων ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου αὐτοῦ².

Ἐν τῷ ἀμέσῳ δὲ συνεχομένῳ καὶ ὀλίγῳ ἀνωτέρῳ μέρει, παρίσταται ἡ Θεία λειτουργία· ὁ δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς φέρων τὸν πολυσταυρον Δαλματικὸν χιτῶνα, ἐκπέμπει τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ εἰς τὴν ἐξέλευσιν τῶν τιμίων δώρων. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν μυστικὴν συμβολικὴν ἑρμηνείαν τῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ ἐξέλευσις τῶν τιμίων δώρων σημαίνει τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ Χριστοῦ³, διὰ τοῦτο ἐν τῇ πολυτίμῳ παραστάσει ταύτῃ, ὡς καὶ ἐν τῇ Μονῇ Καισαριανῆς, οἱ ἐξερχόμενοι Ἄγγελοι, ἀντὶ τοῦ ἁγίου Ποτηρίου, ἐπὶ σινδόνος ἐκράτουν νεκρὸν ἠπλωμένον, τὸ ἄχραντον ΣΩΜΑ τοῦ Ἰησοῦ. Τῆς παραστάσεως ταύτης ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ διεισώθη μόνον ὁ Ἰησοῦς⁴ καὶ τμημα δύο ἀκεφάλων Ἀγγέλων.

1. Πάντοτε ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἡ διὰ τῶν σουδαρίων, τῶν κρασπέδων καὶ τῶν ἱερῶν ἀμφοῖων πρόσφαυσις τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων, ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος εἰς ἔνδειξιν φόβου καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἀγιότητα τῶν ἀπτομένων, καὶ νῦν ἐξ ἀρχαιοτάτης συνθείας, ὁ ἱερεὺς δίδων τὸ εὐαγγέλιον πρὸς ἀσπασμὸν κρατεῖ αὐτὸ διὰ τοῦ φαινοῦ, ὡς καὶ ὁ Διάκονος διὰ τοῦ Ὁραρίου ἀπτεται τῶν ἱερῶν πραγμάτων, καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιτίθησι τὸ Εὐαγγέλιον ἐν τῇ ἐπ' ἄμβωνος ἀναγνώσει αὐτοῦ.

2. Κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν Ζωγράφων ὁ δαίμων οὗτος πρέπει νὰ εἰκονίζηται εἰσερχόμενος εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ· «καὶ ὁ Ἰούδας ὄπισθεν αὐτῶν (τῶν μαθητῶν) γυρισμένος εἰς τὰ ὀπίσω, καὶ ἕνας δαίμων εἰσερχόμενος εἰς τὸ στόμα τούτου (ἔκδ. Ἀθηνῶν 1853 σελ. 159).

3. Ἱερά Κατήχησις Ν. Βουλγαρί. 1750 σελ. 100.

4. Ὅτι τῇ 16 Ἀπριλίου 1893 μετέβημεν ἕνα φωτογραφησάμεν τὴν παράστα-

Ὑπὸ τὴν παράστασιν τῆς Θείας Λειτουργίας, ἐν κύκλοις εἰκονίζονται ἅγιοι, ὧν οὐκ εὐρηταί ἢ πρὸς τὴν ἱερὰν Προθέσιν ἄγουσα θύρα. Ἐκατέρωθεν ταύτης εἰκονίζονται δύο τῶν ἀρχαίων Διακόνων τῆς ἐκκλησίας. ὧν ὁ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ τῷ ὄρωντι, ἐστὶν ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος κρατῶν θυμιατήριον, ὁ δὲ πρὸς τὰ ἀριστερὰ, ὁ Ἅγιος Φίλιππος· ἄνω δὲ τῆς θύρας, ὠραῖον διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν δύναμιν τῶν γραμμῶν αὐτοῦ ἐξεργασμένον, εἰκονίζεται ἱερὸν **ἑξαπτέρυγον**.

Μεταξὺ δὲ τῆς κόγχης καὶ τῆς θύρας τῆς Προθέσεως λόγου ἄξιον ἦν τὸ ἐν διπλαῖς κυκλικαῖς γραμμαῖς περιεχόμενον πλούσιον βυζαντικὸν ἀνθέμιον.

Διὰ μέσου δὲ τῆς θύρας, εἰς τὸ βάθος τοῦ βορείου τοίχου τῆς Προθέσεως, ἐν τῇ εἰσοχῇ τοῦ τοίχου, εἰκονίζετο ὁ Δίκαιος Μελχισεδέκ.

Ἐκ τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ ἐπισημειωμένου τούτου μέρους τοῦ ἁγίου βήματος ἱκανῶς, νομίζομεν, δηλοῦται, οἷας ἀρίστης βυζ. τέχνης, γλαφυρὰς καὶ σεμνὰς γραφὰς ὁ θεῖος οὗτος Ναὸς περιεῖχεν, πόσον βαθύ ἦν τὸ διὰ τῆς διατάξεως τούτων ἐξεγειρόμενον τῷ χριστιανῷ καὶ ἰδίως τῷ λειτουργοῦντι ἱερεῖ θρησκευτικὸν συναίσθημα, καὶ ὅπερ μέγιστον, μεθ' ὀπόσης βαθείας θεολογικῆς σπουδῆς καὶ περηνείας ἦν διατεταγμένη ἡ μυστικὴ ἀγιογραφικὴ αὐτῆ τοῦ ἁγίου βήματος διάθεσις!

Οὕτως, ἵνα βραχεῖ ρῆματι ἅπαν τὸ ἱερὸν βῆμα σκιαγραφῆσωμεν, ἄνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος εἰκονίζετο ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν, ἣν ἑκατέρωθεν φόβῳ ἐλιτάνευον οἱ Ἀρχάγγελοι Μ[ι, ἀήλ] καὶ Γ[αβριήλ], ἐνῶ περὶξ ἐν μικροῖς κύκλοις ὕμνουσαν αὐτὴν οἱ Προφῆται.

σιν ταύτην, οὐ μόνον εὐρομεν ἤδη κατεστραμμένον τὸ μέρος τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἐκτισμένον διὰ νέου τοίχου, ὡς ἤδη ἐν τῇ εἰκόνι φαίνεται. Οὗτοι δὲ διὰ παντός ἀπολλέσαμεν τὴν ὠραίαν συγκινητικὴν καὶ μυστικὴν τῆς Θείας Λειτουργίας παράστασιν, ἣτις καὶ ΜΟΝΗ μέχρις Ἀπριλίου 1893 διεσώζετο ἐν τῇ ἀγιογραφίᾳ τῶν χριστιανικῶν Ἀθηνῶν!

Ἐπὶ αὐτὴν παρίστατο ἡ θεία Μετάληψις, καὶ ὑπὸ ταύτην ἔξ τῶν Μεγάλων Πτερώων τῆς ἐκκλησίας συλλειτουργοῦντες, ὁ Ἄρεωπαγίτης Διονύσιος, Γρηγόριος, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Ἀθανάσιος καὶ Ἱερόθεος.

Ἐκτέρωθι δὲ ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων μεγαλοπρεπῆς ἀνεπτύσσειτο ἡ πράστασις τῆς θείας λειτουργίας, καὶ ὑπὸ αὐτὴν λαμπρότατα ἐξοπτέρυγα, ὑφ' ἃ, ἐκτέρωθι τῶν θυρῶν, εἰκονίζοντο τῆς πρωτογόνου ἐκκλησίας οἱ Ἅγιοι Διάκονοι, οἰκνέει ἐκ τῆς ἄνω Ἱεραρχίας τῷ ἐκίστοτε ἱερεὶ τῆς στρατευομένης ἐκκλησίας παριστάμενοι, διακονοῦντες καὶ συλλειτουργοῦντες αὐτῷ.

Ἀληθῶς, οἷα ἐν τῷ ἁγίῳ τούτῳ βήματι μυστικὴ συνένωσις τῆς ἄνω καὶ κάτω Ἱεραρχίας!

Ἐν τοιούτῳ ἁγίῳ ἀβάτῳ χώρῳ ὁ εὐλαχῆς ἱερεὺς ἱστάμενος, ἐνδύομενος ἢ ἀτεκνυόμενος, εἰτερχόμενος ἢ ἐξερχόμενος πλήρης ἁγίου ἐνθουσιασμοῦ, ἠδύνατο νὰ λέγῃ τὴν περικοπὴν τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαν ἀναφέρων αὐτὴν, «*Χαῖρε, ὅτι τὰ οὐράνια συναγάλλεται τῇ γῇ· χαῖρε, ὅτι τὰ ἐπίγεια συγχορεύει οὐρανοῖς.*»

Ἐκ πάντων ὁμως τούτων οὐδὲν σήμερον διεσώθη, οὐδέν!

Ποία δὲ διακόσμησις σημερινῆς τέχνης θέλει, ἢ δύναται ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ἁγιωτάτην ταύτην καὶ ἀρχαιοτάτην διάθεσιν καὶ διακόσμησιν; Ἡμεῖς τούλάχιστον ἀγνοοῦμεν.

B.

(Εἰκόνα ἰδὲ ἐν τέλει).

Ἡ εἰκὼν αὕτη ἔκειτο ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου τῆς Ἱερᾶς Προθέσεως, ἐν ἣ ὁ Ἰησοῦς παρίστατο ἐν μέσῳ τεσσάρων γυναικῶν, ὧν αἱ δύο κρατοῦσι τοὺς πόδας αὐτοῦ.

Το κατ' ἀρχῆς ἡ ἐξηγήσις τῆς εἰκόνας ταύτης παρέχει δυσκολίαν τινα, διότι οὐδαμοῦ ἀναφέρεται, ὅτι δύο γυναῖκες ἐβάστασαν ὀρθιον, οὕτως εἰπεῖν, τὸν Ἰησοῦν, ἢ ὅτι ὁ Κύριος εὐρέθη ἐν μέσῳ τεσσάρων γυναικῶν ἱστάμενος καὶ εὐλογῶν αὐτάς, ὡς ἐν τῇ δημο-

σιευομένη ταύτη εικόνη φαίνεται· και ὁμως ἡ εἰκὼν αὕτη εἶνε ἀκριβῆς· περὶ τῆς καὶ διὰ τοῦ χρωστῆρος πιστῆ ἔκφρασις ὠρισμένων χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς περὶ τε τοῦ Ἰησοῦ, καὶ τῶν ἱερῶν Μυροφόρων.

Ἦδη κατὰ τὸν η'. αἰῶνα Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐν τοῖς περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων λόγοις αὐτοῦ ἀναφέρει ὅτι οἱ ἁγιογράφοι κατ' οὐδὲν διαφέρουσι τῶν Εὐαγγελιστῶν, διότι, ὅ,τι ἐκεῖνοι (οἱ Εὐαγγελισταὶ) διὰ τοῦ γραπτοῦ λόγου ὡς λογογράφοι ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις περὶ τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ βίου καὶ τῶν θρυμάτων αὐτοῦ διδάσκουσι, τοῦτο ἀκριβῶς οὗτοι (οἱ ζωγράφοι) διὰ τοῦ χρωστῆρος ἀπεικονίζουσι. καὶ ἐπομένως, συμπεραίνει ὅτι, οἱ μὲν Εὐαγγελισταὶ εἰσι **λόγω** ζωγράφοι, οἱ δὲ ζωγράφοι **ἔργω** Εὐαγγελισταὶ.

«Καὶ γὰρ ὁ λογογράφος ἔγραψε τὸ Εὐαγγέλιον· καὶ τί ἔγραψεν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ; πᾶσαν τὴν ἑνσαρκον τοῦ Χριστοῦ οἰκονομίαν καὶ παρεδωκε τῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁμοίως καὶ ὁ ζωγράφος ποιεῖ, ἐ ζωγράφησεν ἐν τῷ πίνακι τῆς ἐκκλησίας τὴν εὐπρέπειαν ἀπὸ τοῦ πρώτου Ἀδάμ. ἕως τῆς Χριστοῦ γεννήσεως καὶ πᾶσαν τὴν ἑνσαρκον οἰκονομίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἁγίων καὶ παρέδωκε καὶ αὐτὸς τῇ ἐκκλησίᾳ μᾶλλον ἀμφοτέροι, μίαν ἐξήγησιν ἐπ. ἐγράψαντο καὶ διδάσκουσιν ἡμᾶς». (Ἰω. Δαμ. λόγ. ἀποδεικτ. περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων κεφ. ι'. τόμ. II. σελ. 325) καὶ ὄντως ἐὰν κατανοήσῃ ἄνθρωπος, ἐρμηνεῖα ἐστὶ τοῦ Εὐαγγελίου καλὴ καὶ ἰνάρετος ἡ ἱστορία καὶ ἐξήγησις. Ἐπειδὴ γὰρ, ἅπερ Εὐαγγέλιον **λόγω** ἐξηγεῖται, οὗτος (ὁ ζωγράφος) **ἔργω** δεικνύει». (Αὐτὸθ κεφ. γ'. σελ. 316. πρβλ. καὶ λόγ. α'. κεφ. β'. καὶ κα'.)

Καὶ ὄντως ἡ εἰκὼν αὕτη κυριολεκτικῶς εἶναι ἡ δι' ἔργου παρῶστασις καὶ ἡ διὰ τοῦ χρωστῆρος κατὰ γράμμα ἐρμηνεῖα τῶν ἐν τῷ εὐαγγελιστῇ Ματθαίῳ κεφ. κη'. 9—10 στίχων

στίχ. 9. « **Ὡς δὲ ἐπορεύοντο** (Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία)¹ **ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ**

(1). Αὕτη ἦν τοῦ Ἰακώβου καὶ Ἰωσῆ μητῆρ. πρβλ. Δαμαλά, Ἐρμηνεῖα Τόμ. Γ'. σελ. 732.

καὶ ἰδοὺ ὁ Ἰησοῦς ἀπήντησεν αὐταῖς λέγων· χαίρετε. αἱ δὲ προσελθοῦσαι ἐκράτησαν αὐτοῦ τοῦς πόδας καὶ προσεκύνησαν αὐτῷ».

στίχ. 10. Τότε λέγει αὐταῖς ὁ Ἰησοῦς· **Μὴ φοβεῖσθε· ὑπάγετε, ἀναγγεῖλατε τοῖς ἀδελφοῖς μου, ἕνα ἀπέλθωσιν εἰς Γαλιλαίαν, κάκει με ὄψονται».**

Ὁ ζωγράφος πιστῶς ἐμμένων εἰς τὴν κατὰ γράμμα ἔκφρασιν τῶν χωρίων τούτων, καὶ χωρὶς οὐδόλως νὰ ἀποβλέψῃ εἰς τὸ πνεῦμα, ὅτι σκοπὸς τῶν Μυροφόρων δὲν ἦτο αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ κράτησις τῶν ποδῶν τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλ' ἡ πρὸς τὸν Ἰησοῦν τιμὴ, προσκύνησις καὶ λατρεία τούτων¹, ὁ ζωγράφος, λέγομεν, παριδῶν πᾶσαν ἄλλην ἐρμηνείαν, καὶ τὴν ἐννοίαν ταύτην τῆς κρατήσεως τῶν ποδῶν, ὡς κυρίαν ἰδέαν λαβὼν, ἀπεικόνισε τὰς ἱεράς γυναικας κυριολεκτικῶς κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ γράμματος, παραστήσας ταύτας πραγματικῶς νὰ κρατῶσι τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἥτοι κατὰ τὴν ἔκφρασιν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὁ ζωγράφος οὗτος, ἐγένετο ἀληθῶς ἔργῳ εὐαγγελιστῆς².

Ἡ εἰκὼν αὕτη συνήθως ἐπιγράφεται «τὸ χεῖρε τῶν Μυροφόρων» καὶ ἐν αὐτῇ κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ζωγράφων, κυρίως δύο μόνον ἱεραὶ γυναικικαὶ πρέπει νὰ ἀπεικονίζονται³. ὧν ἡ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ πρέπει νὰ εἶνε ἡ Θεοτόκος, ἡ δὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ,⁴ καὶ οὕτως ἀκριβῶς ὑπὸ δύο μόνον Μυροφόρων, ἐν ἄλλαις ἀρχαίαις Βυζαντιακαῖς ἀγιογραφίαις, πρὶςσταται βυ-

1. «Αἱ μὲν ἐκ πόθου καὶ τιμῆς τούτους ἐκοάτησαν» Ζυγαδ. τόμ. Α' σελ. 601, πρὸλ. καὶ Δαμαλᾶ Ἐρμ. τόμ. Γ' σελ. 736.

2. Ὅπως π. χ. τὸ «Διαιών ψυχῆ ἐν χειρὶ Θεοῦ» χωρὶς οἱ βυζαντιακοὶ ἀγιογράφοι ν' ἀποβλέψωσιν εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ χωρίου, ἀπεικονίζουσι ἐκ τῶν νεφελῶν ἐξερχομένην χεῖρα (τὴν τοῦ Θεοῦ) ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι γυμνοὶ ἀνθρωπίσκοι, (αἱ ψυχῆ τῶν δικαίων), ὡς τοῦτο βλέπομεν εἰς τὴν ἐν Σαλαμῖνι Μονῇ τῆς Φανερωμένης εἰς τὰ ἔργα Γεωργίου Μάρκου (1735). Εἰκόνα τῆς χειρὸς ταύτης ἰδὲ Didron. Iconographie chrétienne. σ. 216. πρὸλ. καὶ σ. 262.

3. Αἱ Μυροφόροι εὔρηται ὀνομαζόμεναι καὶ ἀρωματοφόροι (τότε ἡ ἀρωματοφόρος τριτῆς τῶν ἱερῶν γυναικῶν τὸ ζωφόρον μνημα κατέλαβε. Θεοφάνους Ὁμ. κθ') καὶ ἀλαβαστροφόροι (Θεοφ. ὅμ. λβ') καὶ μυροκομίστριαι (Θεοφ. ὅμ. λα') πρὸ Οἰκονόμου τὰ σωζόμενα τόμ. Α' σελ. 325.

4. «Ὁ Χριστὸς ἰστάμενος εὐλογεῖ με τὰς δύο του χειρας καὶ ἐκ δεξιῶν του ἡ Παναγία, ἐξ ἀριστερῶν του ἡ Μαγδαληνὴ Μαρία γονατισταὶ καὶ αἱ δύο ἀπαζόμεναι τοὺς πόδας του». (Ἐρμην. Ζωγράφων ἔκδ. 1853 σελ. 141).

σταζόμενος ὁ Ἰησοῦς, ὡς ἀλλαχοῦ καὶ ἐν τῷ ἐν Ἀμπελοκήποις παρὰ τὰς Ἀθήνας ναυίδιῳ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὁπερ διακοσμήσεως χάριν ὠσαύτως ἐπέχρισαν καὶ κατέστρεψαν. Παρὰ τὸ σύνθηρος δὲ ἐν τῇ δημοσιευομένῃ παραστάσει, εἰκονίζονται τέσσαρες ἱεραὶ γυναῖκες, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῷ ἔρῳντι, ἤτοι ἡ ἐκ δεξιῶν τοῦ Ἰησοῦ, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ζωγράφων εἶνε ἡ Θεοτόκος.¹ (σελ. 141). Ὑψηλὰ δὲ πρὸς τὸ ἄνω ἄκρον τῆς εἰκόνας ἐκ δεξιῶν τοῦ Ἰησοῦ μόλις ἀναγινώσκομεν τὰ γράμματα «*χαῖρε*», ἐξ οὗ δῆλον ὅτι ἐπὶ τῆς εἰκόνας ἦν ἐπιγεγραμμένη ἡ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν ζωγράφων ἀναφερομένη ἐπιγραφή «*τὸ χαῖρε τῶν Μυροφόρων*».

Ἔτεροι ἐν τῷ Ναῷ καὶ τῇ Μονῇ ἐπελθοῦσαι καταστροφῆι Χριστιανικῶν μνημείων.

Δὲν εἶνε ὁμως μόνον αἱ λόγῳ ἐπισκευῆς καὶ καθωραύσεως ἐν τῇ Μονῇ ταύτῃ ἐπελθοῦσαι καταστροφαί. Οὕτως· εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐφάνη ἡ τύχη τοῦ πολιοῦ τούτου Ναοῦ, διότι τιθεμένων τῶν θεμελιῶν τοῦ νέου οἴκου τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, ἀντὶ τοῦ ἐπιζομένου σφαγίου μέλανος ἀλέκτορος, *κατεθραύσθη*, οἰονεὶ θυσιασθεῖσα, ἡ ἐκ Πεντελῆσιου λίθου λευκοῦ μαρμάρου ἀρχαία χριστιανικὴ κολυμβήθρα, ἣτις ἔκειτο δεξιᾶ ἐν τῷ Νάρθηκι τῆς ἐκκλησίας· *κατεστράφη* καὶ ἐντελῶς παρεμορφώθη ὁ ἀρχαῖκός ἀρχιτεκτονικός ρυθμὸς τοῦ ἀρχαίου Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου, ὅστις ἔχων ρυθμὸν

1. Εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος ἀναφέρει δύο μυροφόρους· Μαρίαν τὴν Μαγδαληνὴν καὶ τὴν ἄλλην Μαρίαν (κη' 8. 10)· ὁ δὲ Μάρκος ἀναφέρει τρεῖς, Μαρίαν τὴν Μαγδαληνὴν, Μαρίαν τοῦ Ἰακώβου, καὶ τὴν Σαλώμην (κς' 8.) ὁ Λουκᾶς τρεῖς· Μαρίαν τὴν Μαγδαληνὴν, Ἰωάνναν, καὶ Μαρίαν τοῦ Ἰακώβου (κδ' 10)· ὁ δὲ Ἰωάννης μόνον μίαν, Μαρίαν τὴν Μαγδαληνὴν (κ' 1)· δῆλον δ' ἐκ τούτων ὅτι ἡ Θεοτόκος μὴ ἀναφερομένη ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις, προσετέθη ἐνταῦθα ἐκ τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων, ἐν ἣ ἀναφέρεται ὅτι ἡ Θεοτόκος πρέπει νὰ ἦναι πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ Σωτῆρος.

Βασιλικῆς, νῦν, ἄγνωστον κατὰ τίνος ἀρχιτεκτονικῆς κανόνας, ἐσωτερικῶς ἐδέξατο θόλον. [κύριον *θόλον*, *τροῦλον* δηλ. τὸ μόνον ξένον ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον τοῦ ρυθμοῦ τῆς Βασιλικῆς], χάριν τοῦ ὁποίου ἐξωτερικῶς ὑψώθη ἀσυμμέτρως 1,50 γ. μ. καὶ πλέον ἢ στέγη τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ. *Κατεστράφησαν* αἱ εἰς τὸ ὑπέρθυρον τοῦ Ναοῦ τῆς Μονῆς, ὡς πολῦτιμος ἀδάμας τῆς ἱστορίας καὶ τέχνης, περισθεῖσαι τρεῖς ἀγιογραφίαι, ὧν ἡ ἐν μέσῳ παρίστα τὸν Σταυρικὸν θάνατον τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου, οὗτινος ὁμῶς μόλις οἱ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ πόδες ἐφαίνοντο, ἀπὸ πολλοῦ τῆς εἰκόνης καταστραφείσης· ἡ δευτέρα δεξιᾷ τῷ ὄρῳ παρίστα τὸν Ἰησοῦν μκρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Προδρόμου, ὃν ὁ Πρόδρομος εἰδείκνυεν εἰς τὸν Ἰωάννην καὶ Ἀνδρέαν, ὅστις κρατῶν εἰλητάριον ἔλεγε «*Εὐρήκαμεν τὸν Μεσσίαν*»· ἡ δὲ τρίτη, ἀριστερᾷ τῷ ὄρῳ παρίστα τὸν Ἰησοῦν περιπατοῦντα παρὰ τὴν θάλασσαν τῆς Γαλιλαίας καὶ καλοῦντα τοὺς δύο ἀδελφοὺς Σίμωνα καὶ Ἀνδρέαν, βᾶλλοντας ἀμφίβληστρον¹· *κατεστράφησαν* τὰ ὅλως πρωτότυπα καὶ ἀμίμητα βυζαντικὰ κοσμήματα, τὰ περίξ τῶν εἰκόνων τούτων ὑπάρχοντα, καὶ ὧν ἔτι τὴν πρωτοτυπίαν θαυμάζων, μετὰ στοργῆς ἐν ταῖς ἐν Μονάχῳ συνδιαλέξεσιν ἡμῶν ἀνεμιμνήσκετο ὁ πολὺς Θεῖσιος· *κατεστράφησαν* αἱ δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῶν τοίχων τῆς παραστάδος, τῆς κυρίας τοῦ ναοῦ εἰσόδου, αἱ εἰκόνες τῆς Ὁσίας Μαρίας, καὶ τοῦ Ἀββᾶ Ζωσιμᾶ κοινωνοῦντος τὴν Ὁσίαν Μαρίαν, ὧν αἱ εἰκόνες πάντοτε ἐκ τῆ εἰσόδῳ, ὡς καὶ ἐν τῇ Μονῇ Καισαριανῆς, ἐτίθεντο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν προγόνων ἡμῶν, πρὸς ὑπόμνησιν, ὅτι πρῶτον καθῆκον τοῦ χριστιανοῦ εἰσερχομένου ἐν τῷ ναῷ ἐστίν ἡ μετάνοια· *κατεστράφη* ἡ ἄνω τοῦ δυτικοῦ τοίχου πολὺπλοκος σύνθεσις τῆς Σταυρώσεως τοῦ Κυρίου, πᾶσαι αἱ ἐν τῇ Προθέσει καὶ τῷ Διακονικῷ ἀγιογραφίαι, ἐξ ὧν ἐν μὲν τῇ Προθέσει ἄνω, εἰκονίζετο ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐρχόμενος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὡς *Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος* κατὰ τὸ πρὸς Ἑβραίους

1. Περὶ ἀμοτέρων τῶν παραστάσεων τούτων ἰδὲ ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν Ζωγράφων σελ. 117—118.

(κεφ. ι'. 5—7) ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν τῇ ἱερᾷ Προθέσει τελουμένην προσκομιδὴν ὑποδηλοῦσαν τὴν ἐν Βηθλεὲμ διὰ τῆς γεννήσεως ἔλευσιν τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Κόσμον. Ὑπὸ αὐτὴν δὲ εἰκονίζετο αἱ ἄκρα ταπεινώσεις καθ' ὅλους ἰδιόρρυθμον τύπον, ὃν καὶ ἐφωτογράφησαμεν· ἐν δὲ τῷ Διακονικῷ εἰκονίζετο ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ κρατῶν σφαῖραν καὶ σκῆπτρον, τὰ σύμβολα τῆς λειτουργικῆς αὐτοῦ δόξης, ὑποδηλῶν, κατὰ τὸ πρὸς Ἑβραίους (β'. 2), τὸν δι' Ἀγγέλων λαληθέντα βέβαιον λόγον, ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἄνω ἐν τῇ Προθέσει εἰκονιζόμενον Λόγον τοῦ Θεοῦ. Ὑπὸ τὸν Ἀρχάγγελον δὲ εἰκονίζοντο οἱ ἱεράρχαι Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, ὁ Ἱερόθεος καὶ δύο ἕτεροι Ἱεράρχαι.

Πλὴν δὲ τούτων τῶν ἐν τῷ ναῷ πολυτίμων ἀγιογραφικῶν καταστράφη ἢ ἐν τῷ ἐστιατορίῳ τῆς Μονῆς σπανιωτάτη παράστασις τῆς ρίζης τοῦ Ἰεσσαί· πρὸς δὲ κατεκαλύφθη καὶ παρεγνωρίσθη ἡ θέσις τῆς ἱστορικῆς ὑπογείου κρύπτῃς, ἣν ἡμεῖς, τοῦ δήμου, ἐπὶ Φιλήμονος, χορηγοῦντος τῷ 1892 ἀνεύρομεν, καὶ ἐν ἣ Ἐπιθόθῃ ἢ Ὅσια (ἢ ἐκ τοῦ εὐγενεοῦς τῶν Ἀθηνῶν οἴκου τῶν Βενιζέλων), τὰς χριστιανικὰς κόρας ἐκ τῶν χαρεμίων καὶ τῆς ἄλλης πικρᾶς δουλείας τῶν Τούρκων ὑφαρπάζουσα, ἐν ταύτῃ κατέκρυπτεν, ἐν καιρῷ εὐθέτῳ εἰς τῶν Μητέρων τὴν γλυκεῖαν ἀγκάλην αὐτὰς ἀποδιδούσα⁽¹⁾. Διὰ τοῦτο, ἡ κρύπτῃ αὕτη, ὡς ἱερὸν τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας Παλλάδιον, ὄφειλε νὰ μὲνῃ ἀνέπαφος, οὐ μόνον διὰ τὰς ἐπισήμους δέλτους τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἐν σοφίᾳ πεπονημένον ὑπόγειον κρυπτὸν ὄργανισμὸν ταύτης.²

(1) Ἡ ἀληθὴς θέσις τῆς ὑπογείου κρύπτῃς, κατὰ τὸν μηχανικὸν κ. Φιλίππιδην, ἀπέχει 6 1/2 μέτρα τῆς θέσεως, ἐν ἣ ἐτέθη ἡ νῦν ἐπιγραφή «ἀρχαία κρύπτῃ».

1. Ἴδου ὡς εὔρομεν τὰ κατὰ τὴν ὑπόγειον κρύπτῃν ταύτην εἰσελθόντες τὸ πρῶτον ἐν τῷ μεσημβρινῷ δευτέρῳ κελίῳ τῆς Μονῆς, ἐν ᾧ ἦν ἡ τέως ἠγροημένη κάθοδος τῆς ὑπογείου κρύπτῃς ταύτης, παρετηρήσαμεν ἀπλῶς χωματόστρωτον ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἔκειτο μαρμαρίνη τις πλάξ· ἀφαιρέσαντες ταύτην εὔρομεν τάφον πεπληρωμένον χώματος, ὃν κενώσαντες, ἀνεύρομεν ὅπῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τούτου, δι' ἧς καταβάντες! ἐξεπλάγημεν εὐρεθέντες ἐν μέσῳ τετραγωνικοῦ δωματίου τῆς ὑπογείου κρύ-

Ἀντίθετον ὄδον τῶν ἐπισκευῶν τούτων ἠκολούθησεν ὁ ἀσιδίμος Ρώσος Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος εἰς τὰς ἐπισκευὰς τοῦ ἐνταῦθα ναοῦ τοῦ Νικοδήμου, ὃν ἐγκαταλελειμμένον καὶ ἐρείπιον ὑπὸ τῶν βολῶν τῶν βρβάρων παραλαβῶν, κεκαλλιστευμένον οἰκοδόμημα παρέδωκεν ἡμῖν τοῦτον, οὐ μόνον τὴν ἀρχαίαν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτοῦ διάταξιν καὶ κεραιμοπλαστικὴν διακόσμησιν ἐξωτερικῶς μετ' ἀγάπης καὶ φροντίδος οὐ τῆς τυχούσης διατηρήσας, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶς πρὸς ταῖς ἀρχαϊκὰς εἰκόσι, καὶ αὐτὰς ἐτι τὰς ἐπὶ τῶν τείχων δι' ἀκίδου (grafito) ἐπιγραφὰς, ὑελίνας θήκαις, ἀδαμάντων δίκην, περιφράξας, εἰς τὸ διηνεκὲς τὴν σπουδὴν τούτων ἡμῖν ἠσφαλίσατο.

Αἰωνία εὐγνωμοσύνη τῷ Ρώσῳ φιλέλληνι καὶ σοφῷ Ἀρχιμανδρίτῃ Πατρὶ ΑΝΤΩΝΙΝΩ(4)

Γ. ΛΑΜΙΑΚΗΣ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 27 Ἰουλίου 1894.

πτῆς ταύτης, ἥτις ἐδέχετο φῶς καὶ ἀέρα δι' ἀεραγωγῶν συγκοινωνούντος μετὰ φρέατος ὑπάρχοντος κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς ὑπογείου κρύπτῃς ταύτης.

Εὐτυχῶς ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία, ὑπ' ἀριθμ. 1847, κέκτηται λεπτομερέστατον ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τοῦ ὑπογείου χώρου, τῶν ὑπογείων κρυπτῶν καὶ διόδων τῆς Μονῆς Φιλοθέης, ἐκπονηθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Φιλιππίδου, τοῦ σπιθαμῆν πρὸς σπιθαμῆν σπουδάζσαντος καταμετρήσαντος καὶ γινώσκοντος τὸ ἔδαφος τῆς Μονῆς ταύτης.

1. Χάριν τῆς ἀρχαιοφιλίας δὲ καὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ τοῦ ἀνδρὸς τούτου, Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καὶ ἰδίαν ὑμνολογίαν τῷ ὁμωνύμῳ αὐτοῦ ἀγίῳ Ἀντωνίῳ (Νοεμβρίου ζ') συνέγραψε, ὡς σημειοὶ ὁ λόγιος τοῦ Οἰκονόμου υἱὸς Σοφοκλῆς λέγων: «Τὰ εἰς τὸν ἅγιον Ἀντώνιον (τὸν παρὰ τοῖς Ρώσοις Ἀντωνῖνον) ἐποίησε τῷ 1856 χαρίζομενος τῇ εὐλαβείᾳ ἐφέρει τοῦ αἰδεσιμωτάτου καὶ γνωστοῦ ἐπὶ παιδείᾳ ἐξ ἄλλων τε πολλῶν καὶ καλῶν, καὶ ἐξ ἧς τῷ 1859 συνέγραψε διατριβῆς «περὶ τῶν ἐν τῷ Ἀθήνῃσι Ρωσικῷ ναῷ ἀνάσκαφῶν», τῆς ἐκδοδομένης ἐν τῷ Β' τόμῳ τῶν Ἀγγελειῶν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνῖνου, τοῦ μέχρι μὲν τοῦ 1860 τὴν ἐν Ἀθήναις Ρωσικὴν ἐκκλησίαν ἀξίως ποιμάναντος, νῦν δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰ πνευματικὰ μετὰ ζήλου οὐχ' ἥττονος τελούντος». Οἰκονόμου τὰ σωζόμενα ἐκκλησ. Συγγρ. τόμ. α' σελ. 278: